

ANNA SUNDELIN

Byteshandel med fickur i Finland cirka 1870–1910

”Uren gingo från hand till hand”

I en skildring av en resa i trakten kring Ruovesi i Birkaland återger skribenten P. Nordmann sina upplevelser av livet på kyrkbacken en söndag. Värmen inne i kyrkan tvingade honom att gå ut ur kyrkan trots att gudstjänsten ännu pågick. Väl ute på gården kunde han se att ”[k]yrkoherden hade en god del af sin hjord på gräsbete” på kyrkbacken, ditlockade av försäljare som bjöd ut lemond, bullar och andra varor.¹ Bland människorna på kyrkbacken var det speciellt en grupp unga män som drog till sig Nordmanns uppmärksamhet:

Utmed ett rödbestruket staket sutto fyra drängar. Man kunde afläsa deras stånd, ty mössorna buros högt och snedt uppskjutna, medan husbönderna buro sina hattars sedesamt nedtryckta över pannan. De fyra talade lågmält och ifrigt. Det gällde tydligen klockbyte, ty uren gingo från hand till hand beskådades och vändes. Resultatet af förhandlingarna okänt.²

I denna uppsats studerar jag byteshandel med fickur som ett exempel på konsumtion och småhandel i Finland under slutet av 1800- och början på 1900-talet. Utgångspunkten för denna uppsats är i första hand en konsumtionshistorisk forskningstradition inom vilken den materiella kulturen har väckt intresse. Under senare tid har historiker betonat vikten av att studera föremål för att öka vår kunskap om olika händelser och skeenden i förfluten tid. Tidigare forskning har visat att när vi vet mera om de ting som människorna ägde, förstår vi bättre

1. P. Nordmann, ”Vid midsommartid i Ruovesi. Anteckningar och bilder för Veckans Krönika av P. Nordmann”, *Veckans Krönika* 18.7.1914.
2. *Ibid.*, s. 8.

hur de såg på sig själva och sin plats i samhället. Förutom genom att studera konkreta objekt, kan man nå denna kunskap genom att undersöka föremål i text liksom jag gör här.³ Byteshandeln med fickur ägde rum på ett flertal platser och vid olika tider, framför allt vid tillfällen då många människor kom samman och det därmed fanns flera fickur som kunde visas upp, jämföras och bytas. Scenen för klockbytet ovan var kyrkbacken, men fickur bytte även ägare under andra offentliga sammankomster såsom på marknader och danstillställningar. Till skillnad från mera organiserade former av handel var byteshandeln med fickur informell och ofta oordnad; handelsplatsen och tillfället till handel och konsumtion skapades i stunden. Men i likhet med annan kommers hade byteshandeln med klockor även sina egna praktiker. Det var vanligt att uppvisandet och jämförandet av fickur samt själva bytestransaktionen antog livliga former och lockade en stor skara åskådare till platsen. Denna handel väckte därmed en hel del uppmärksamhet, och byteshandeln noterades även i samtida dagstidningar. I denna uppsats besvaras följande tre frågor: 1) vilka praktiker omgärdade byteshandeln med fickur? 2) vilken betydelse hade denna handel för de inblandade? 3) hur uppfattades klockbyten av omgivningen?

Ur ett konsumtionshistoriskt perspektiv var 1800-talet ett spännande århundrade. Förutom att antalet handelstillfällen ökade, växte även mängden och utbudet av varor på marknaden. Bland de nya handelsvarorna fanns till exempel oljelampor, cyklar och brevpapper, vilka alla förändrade folks vardag och möjliggjorde en rad nya aktiviteter.⁴ För landsbygdens befolkning innebar bland annat de lanthandlar som tillkom under 1800-talets senare del ökade möjligheter att komma i kontakt med det ständigt växande utbudet av konsumtionsvaror.⁵ Detta

-
3. Karin Sennefeldt & Anna Maria Forsberg, *Fråga föremålen. Handbok till historiska studier av materiell kultur* (Lund 2014), s. 31.
  4. Kati Mikkola & Laura Stark, 'Himotut ja halveksitut kulutustarvikkeet. Uusien kulutus-tottumusten vaikutukset suomalaisiin maalaisyhteisöihin 1800-luvun loppupuolella ja 1900-luvun alkupuolella', *Historiallinen Aikakauskirja* (HAik) 2009:1, s. 4.
  5. För studier om lanthandlar och deras betydelse, se till exempel Fredrik Sandgren, *Åt var och en efter behov? En studie av lanthandeln i Revsundsregionen 1870–1890* (Uppsala 1999); Laura Stark, *The Limits of Patriarchy. How Female Networks of pilfering and Gossip Sparked the First Debates on Rural Gender Rights in the 19th-Century Finnish Language Press* (Helsinki 2011); Aulis J. Alanen, *Suomen maakaupan historia* (Jyväskylä 1957); Anna Brismark, *Mellan producent och konsument. Köpmän, kommissionärer och krediter i det tidiga 1800-talets Hälsingland* (Uppsala 2008).

gällde även i fråga om klockor. År 1891 publicerade *Västra Nyland* en artikel om tillverkningen av klockor där skribenten underströk att alla, även de som bodde i ”torftiga kojor”, då hade någon form av tidsmätare hemma. Artikeln lyfter fram Schweiz, Tyskland, Frankrike och USA som de främsta tillverkarna av ur, men nämner även att en fickurs-industri i liten skala nyligen uppstått i Sverige.⁶ Vid samma tid var den finländska fickurstillverkningen ännu i sin linda, med några små undantag. *Suomen Teollisuuslehti* rapporterade år 1885 om en urmakare i Tammerfors som på kort tid tillverkat 152 fickur och fått samtliga sålda så gott som omgående.⁷ En genomgång av urmakares tidningsannonser från den aktuella tidsperioden visar att många urmakare erbjöd avbetalning och gjorde affärer med både nya och begagnade ur. Detta gjorde sitt för att ytterligare bredda utbudet och göra klockor av olika kvalitet och pris tillgängliga för allt fler.⁸ Det var inte heller ovanligt att klockor gavs som värdefulla gåvor eller att de gick i arv från en generation till följande.⁹

I fråga om fickuren fanns det flera aspekter som talade för att man skulle äga en klocka under 1800-talet. Den som ägde en klocka signalerade en villighet att följa tidens gång och anpassa sig till omgivningen och umgås med andra på bestämda tider. Dessutom hade uren ett ekonomiskt värde, både i sig själva och i sina delar.¹⁰ Etnologen Hanna Snellman har träffande kallat fickuret för ”den fattige mannens bank”.¹¹ I tider av kris kunde den nödställda pantsätta eller sälja uret eller dess delar för att klara sig ur knipan.¹² I detta avseende var klockorna ett pålitligt kapital som ägaren alltid hade med sig.

6. *Västra Nyland* 22.12.1891, s. 1.

7. *Suomen Teollisuuslehti* 16.3.1885, s. 30.

8. *Åbo Posten* 22.1.1881, s. 4; *Waasan Lehti* 16.12.1891, s. 4; *Jyränkö* 9.10.1900, s. 4; *Suomalainen* 15.10.1891, s. 4; *Kaiku* 1.3.1884, s. 4; *Helsingfors Dagblad* 10.12.1881, s. 4.

9. Thomas M. Allen, *A Republic in Time. Temporality and Social Imagination in Nineteenth Century America* (Chapel Hill 2008), s. 66.

10. Amy A. Woloson, *In Hock, Pawning in America from Independence Through the Great Depression* (Chicago & London 2009), s. 105.

11. Hanna Snellman, *Tukkilaisen tulo ja lähtö. Kansantieteellinen tutkimus Kemijoien metsä- ja uittotöistä*, Scripta Historica 25. Oulun Historiseuran julkaisuja (Oulu 1996), s. 137.

12. Laurence Fontaine, 'The circulation of luxury goods in eighteenth century Paris. Social redistribution and an alternative currency', Maxine Berg & Elisabeth Egers (eds.), *Luxury in the Eighteenth Century. Debates, Desires and Delectable Goods* (London 2003), s. 89–102; Tony Kenttä, *When Belongings Secure Credit ... Pawning and Pawnors in Interwar Borås* (Uppsala 2016), s. 39.

Samtidigt var fickuren känsliga instrument som lätt kunde gå sönder och kräva reparation. Den amerikanska historikern Wendy A. Woloson har noterat denna tudelning och konstaterat att fickur under 1800-talet kan ha haft en större betydelse för ägaren i och med möjligheterna att pantsätta uret eller visa upp det som en statussymbol än vad det hade som tidmätare.¹³

Byteshandeln med fickur skedde vanligen med begagnade klockor och därför knyter uppsatsen även an till tidigare studier om konsumtion av och handel med använda varor. Bland tidigare forskning vill jag lyfta fram ett verk av Laurence Fontaine som specifikt rör handeln med fickur. Laurence Fontaine har visat att de begagnade föremål som användes som betalningsmedel bar med sig spår av sina tidigare liv och förkroppsligade olika värderingar. Enligt Fontaine är det svårt att klassificera fickur som enbart lyxföremål, eftersom definitionen av lyx är något som varierar beroende på kontexten.¹⁴ Johanna Ilmakunnas och John Stobart har beskrivit samma fenomen som att lyx bör förstås som något relativt snarare än något absolut.¹⁵ Betydelsen av handeln med begagnade föremål betonas även av Sofia Murhem, Kristina Lilja och Göran Ulväng som har studerat auktioner som ett sätt att komma över önskade varor under 1700- och 1800-talen. Deras studie visar att auktioner var en betydelsefull form av handel, i vissa fall till och med avgörande för att folk skulle kunna konsumera.¹⁶

Även kön hade betydelse i denna form av småhandel. Marie Ulväng har noterat att det fanns en skillnad mellan mäns och kvinnors konsumtion på landsbygden under 1800-talets senare del. I hennes studie gällande Härjedalen har hon visat att även om bondhustrurnas klädsel var mera iögonenfallande, var männens klädsel dyrare.¹⁷ I sin studie om finländska förhållanden vid samma tid visar Laura Stark att fabrikstillverkade kläder kom att få ett allt större genomslag i Finland i takt med att 1800-talet framskred. Samtidigt var det dock så att hus-

---

13. Woloson, *In Hock*, s. 107; Bjarne Stocklund, *Tingenes kulturhistorie* (Köpenhamn 2003), s. 226.

14. Fontaine, *Alternative Exchanges*, s. 2, 89.

15. Johanna Ilmakunnas & Jon Stobart, 'Display, acquisition and boundaries of luxury and taste', *A Taste for Luxury in Early Modern Europe* (London 2017), s.2.

16. Göran Ulväng, Sofia Murhem & Kristina Lilja, *Den glömda konsumtionen. Auktionshandel i Sverige under 1700- och 1800-talen* (Möklinta 2013).

17. Marie Ulväng, *Klädekonomi och klädkultur. Böndernas kläder i Härjedalen under 1800-talet* (Möklinta 2012).

bonden bestämde över hushållets pengar, vilket begränsade kvinnornas möjligheter till konsumtion.¹⁸ I mitt källmaterial framstår bytet med klockor som en specifikt manlig aktivitet. Genom att studera den betydelse fickuren hade för de män som bytte klockor med varandra samt de praktiker som omgärdade bytet, vill jag visa på vilken roll denna form av småhandel och konsumtion hade för de inblandade. Även om uppsatsen endast fokuserar på ett föremål och en rätt marginell form av handel ger den en ökad kunskap om mäns konsumtion i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Därtill breddar den kunskapen om småhandel och konsumtion i Finland generellt sett under den här perioden.

Om klockor och konsumtion

Klockors popularitet, framför allt fick- och bordsur, fick sin början långt innan bondpojarna jämförde sina fickur på kyrkbacken en söndag. Redan under 1600-talet blev klockor av olika slag omtyckta bland hovpersoner och adelsmän. Att låta en framstående urmakare tillverka ett rikt utsirat och dekorerat fickur var för eliten vid denna tid ett sätt att visa upp sina rikedomar och sin sociala ställning. Under det därpå följande århundradet spreds klockorna till borgarnas hem, och på 1800-talet kom det stora genomslaget då klockor av olika slag började tillverkas industriellt i ett ständigt växande antal.¹⁹ Klockornas och tidmätningens historia har tidigare diskuterats i en rad översiktsverk.²⁰ Som Nigel Thrift och Paul Glennie har visat, spelade tidmätning och exakta klockslag en roll redan tidigt också i den privata sfären. I tidigmoderna källor noterades till exempel den exakta tidpunkten för viktiga händelser såsom fester, födslar och dödsfall.²¹ Thomas M. Allen har studerat

18. Stark, *The Limits of Patriarchy*, s. 103–104, 110–111.

19. Jan de Vries, *The Industrious Revolution. Consumer Behaviour and the Household Economy, 1650 to the Present* (Cambridge 2012), s. 2; Maxine Berg, *Luxury and Pleasure in Eighteenth-Century Britain* (Oxford 2005), s. 227; Toivo Vuorela, *Suomalainen kansankulttuuri* (Porvoo 1973), s. 725; Marie-Agnes Dequidt, 'Watch and clock ownership in Paris, 1750–1850', Bruno Blondé et al. (eds.), *Fashioning Old and New. Changing Consumer Patterns in Europe (1650–1900)* (Turnhout 2009), s. 17–28; Cissie Fairchilds, 'The production and marketing of populuxe goods in eighteenth-c Paris', John Brewer & Roy Porter (eds.), *Consumption and the World of Goods* (London & New York 1993), s. 228–248.

20. Berg Jensen, *Tidens historia*; David Landes, *Revolution in Time. Clocks and the Making of the Modern World* (Cambridge 2000).

21. Nigel Thrift & Paul Glennie, 'The spaces of clock times', Patrick Joyce (ed.), *The Social in Question. New Bearings in History and the Social Sciences* (London 2002), s. 151–174.

klockor ur ett globalt perspektiv och visat hur masstillverkade, billiga amerikansktillverkade fickur gjorde så att den amerikanska klockindustrin övervann den engelska. I likhet med den tidigare nämnda studien av Woloson, betonar Allen att värdet av att äga en klocka sträckte sig utanför urets faktiska värde och dess funktion som tidmätare.²² I sitt verk om hur den storskaliga klockindustrin uppstod parallellt på flera håll i världen har Amy Glasmeier studerat de olika betydelse som fickur hade. En intressant iakttagelse som hon gör gäller synen på klockornas värde i förhållande till kvalitet. Glasmeier skriver att folk förhöll sig misstänksamma till för billiga klockor, eftersom de ansågs vara av dålig kvalitet. Ett högre pris sågs som garant för skicklighet i framställningen av uren, även om detta inte nödvändigtvis stämde överens med verkligheten. För att även billigare klockor skulle ses som värda att köpas, måste kundernas synsätt förändras.²³

Konsumtionen av fickur i Frankrike respektive Tyskland och England har tidigare studerats av Cissie Fairchilds och Gerhard Dohrn-van Rossum. Fairchilds har visat hur de lägre klassernas önskan om att äga billigare kopior av elitens lyxföremål, däribland klockor, i Frankrike under 1700-talet och början av 1800-talet var en pådrivande faktor i utvecklingen av det franska konsumtionssamhället.²⁴ Övergången från fickur som lyxföremål för fåtalet till föremål som de flesta ägde i Tyskland och England har studerats av Gerhard Dohrn-van Rossum. Han pekar bland annat på att begreppet lyxkonsumtion av fickur kan förstås väldigt brett under 1800-talet. Å ena sidan kan det ha varit fråga om ädelstensbeströdda fickur av dyra metaller, å andra sidan kan lyx för den genomsnittlige konsumenten vid denna tid ha varit ett tekniskt förfinat och användarvänligt fickur.²⁵ Dohrn-Van Rossums undersökning och den tidigare nämnda studien av Laurence Fontaine ringar tillsammans in den komplexa synen på fickur. För Finlands del

22. Thomas M. Allen, *A Republic in Time. Temporality and Social Imagination in Nineteenth Century America* (Chapel Hill 2008), s. 59–62.

23. Amy Glasmeier, *Manufacturing Time. Global Competition in the Watch Industry, 1795–2000* (New York & London 2000), s. 122.

24. Fairchilds, 'The production and marketing of populuxe goods in eighteenth-century Paris', s. 228–229.

25. Gerhard Dorn-van Rossum, 'Uhrenluxus – Luxusuhren. Zur Geschichte der ambivalenten Bewertung von Gebrauchsgegenständen', Reinhold Reith & Torsten Meyer (Hrsg.), *Luxus und Konsum – eine historische Annäherung* (Münster 2003), s. 97–116.

har klockor och tidmätning studerats av bland andra Toivo Vuorela i hans verk om den finländska folkkulturen. Vuorela noterar att det var på 1860- och 1870-talen som behovet av att leva ett liv som följde klockan växte sig allt starkare i landet. Enligt honom kom många av vägguren i de finländska hemmen vid den här tiden från Tyskland eller Sverige, men det fanns även en liten inhemsk industri där uren och alla dess delar tillverkades i trä.²⁶ Överlag har klockor producerats i olika material och utföranden, inte minst för att kunder önskade sig nya modeller. Thomas M. Allen har lyft fram breddningen av utbudet i klockor som den viktigaste utvecklingen inom klockindustrin under 1800-talet och sett den som viktigare än den mekaniska utvecklingen.²⁷

Ett flertal tidigare studier inom det konsumtionshistoriska forskningsfältet har behandlat hur man tidigare kunde visa upp sin sociala och kulturella tillhörighet genom de föremål man ägde.²⁸ Fickuret kan alltså också förstås som en statussymbol, något som man, i likhet med den klockkedja som fäste klockan i fickan, gärna visade upp för andra. Dessa klockkedjor tillverkades i en mängd olika utföranden och material, där människohår kan ses som ett av de mer ovanliga.²⁹ Även genom att gravera in sina initialer eller andra önskade bilder på fickuret kunde man göra klockan mera personlig.³⁰ Märta Lundström har skrivit om de urställ eller urdynor där uret kunde vila i väntan på att ägaren skulle lämna hemmet. Urställena tillverkades i en mängd material och dekorerades med bland annat band, snäckor och tyg.³¹

Tidigare studier har ofta fokuserat på konsumtionen i städerna, eftersom det var där de flesta tillfällena, kunderna och handelsvarorna

26. Toivo Vuorela, *Suomalainen kansankulttuuri* (Porvoo 1975), s. 725. Se även Pentti Virrankoski, *Myyntiä varten harjoitettu kotiteollisuus Suomessa autonomian ajan alkupuolella* (Lahti 1963), s. 402–407.

27. Allen, *A Republic in Time*, s. 63; Se även Glasmeier, *Manufacturing Time*, s. 126.

28. Ariane Fennetaux, 'Toying with novelty. Toys, consumption and novelty in eighteenth-century Britain', Bruno Blondé et al. (eds.), *Fashioning Old and New. Changing Consumer Patterns in Europe (1650–1900)* (Turnhout 2009), s. 29–42.

29. Helen Sheumaker, *Love Entwined. The Curious History of Hairwork in America* (Philadelphia 2007); Johanna Wassholm & Anna Sundelin, "'Det hänger på ett hår'. Praktiker, moral och varuflöden i handeln med människohår i Finland 1870–1999', *Historisk Tidskrift för Finland* (HTF) 2018:2, s. 254.

30. Woloson, *In Hock*, s. 105.

31. Märta Lindström, 'Urställ och urdynor', *Kulturen. En årsbok för medlemmarna av kulturhistoriska föreningen för södra Sverige 1954* (Lund 1955), s. 188–189.

fanns.³² Ändå var majoriteten av Finlands befolkning ännu långt in på 1900-talet bosatt på landsbygden. Under 1800-talet upplevde den finländska landsbygdsbefolkningen ett stort uppsving i antalet ägodelar, både vad gällde mängden konsumtionsvaror och deras kvalitet. Utvecklingen kan ses som en del av det som Jan de Vries har kallat för "the industrious revolution" det vill säga en process under tidig-modern tid där arbetare arbetade allt längre för att ha råd att konsumera nya import- och manufakturvaror.³³ Förutom i lanthandlar, som efter år 1879 kunde öppnas var som helst på landsbygden, kunde den som var bosatt på landsbygden göra uppköp i den närmaste staden under marknader och torgdagar samt av rörliga handelsmän när de hade vägarna förbi.³⁴ De sistnämnda sålde vanligen varor som var lätta att transportera och som gav stor vinst i förhållande till varornas storlek, därför fanns även fickur med i deras utbud.³⁵ Ytterligare en form av småhandel var den som förekom på kyrkbacken om söndagarna. Även där kunde landsbygdens befolkning förse sig med såväl hemgjorda som fabrikstillverkade varor.³⁶

Marknader ordnades främst i städerna, men på vissa håll i landet där avstånden var långa hade lantmarknaderna en stor betydelse under hela 1800-talet.³⁷ Den tidigare forskningen har lyft fram marknadernas

-
32. Jon Stobart, Andrew Hann & Victoria Morgan, *Spaces of Consumption. Leisure and Shopping in the English Town, c. 1680–1830* (Abingdon & New York 2007); Paul Lerner, *Consuming Temple. Jews, Department Stores, and the Consumer Revolution in Germany 1880–1940* (New York 2015); Anna Kortelainen, *Päivä naisten paratiisissa* (Helsinki 2005).
33. Jan de Vries, 'The industrial revolution and the industrious revolution', *The Journal of Economic History* 54 (1994:2), s. 249–270.
34. Johanna Wassholm & Anna Sundelin, 'Emotions, trading practices and communication in transnational itinerant trade. Encounters between "Rucksack Russians" and their customers in the late nineteenth- and early twentieth century Finland', *Scandinavian Economic History Review* 66:2 (2018), s. 132–152; Antti Häkkinen, Panu Pulma & Miika Tervonen (toim.), *Vieraat kulkijat – tutut talot. Näkökulmia etnisyyden ja köyhyyden historiaan Suomessa*, Historiallinen arkisto 120 (Helsinki 2005).
35. Mervi Naakka-Korhonen, *Halpa hinta, pitkä mitta. Vienankarjalainen laukkukauppa*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 491 (Helsinki 1998); Nils Storå, 'Vad hade Ontrus i sin ränsel?' *Historiska och litteraturhistoriska studier* 70 (Helsingfors 1995); Pekka Nevalainen, *Kulkukauppiasta kauppaneuvoksiin. Itäkarjalaisten liike-toimintaa Suomessa* (Helsinki 2016).
36. Anna Sundelin, '"Medan prästen predikar för tomma väggar". Handel på kyrkbacken i Finland', Johanna Wassholm & Ann-Catrin Östman (red.), *Att mötas kring varor. Platser och praktiker i handelsmöten i Finland 1850–1950*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 855 (Helsingfors 2021).
37. Jouko Heinonen, *Päijät-Häme 4. Päijät-Hämeen markkinat ja toripäivät* (Lahti 2003),

betydelse för spridningen av modenyheter på landsbygden under 1800-talet. Marknader samlade försäljare från stora områden och drog även till sig besökare från flera olika håll. Då dessa återvände hem med sina inköp förde de med sig nya moderiktiga varor över landet.³⁸ I en studie om utbredningen av konsumtionsvaror på den finländska landsbygden konstaterar Lauri Kuusanmäki att det skedde både en enorm ökning i mängden varor och en breddning av själva utbudet under 1800-talet. I takt med att århundradet framskred blev det också allt vanligare att människorna köpte eftertraktade varor i stället för att tillverka dem själva. Kolonialvaror som kaffe och socker blev allt vanligare, men även tyger, verktyg och jordbruksredskap kunde vid det här laget köpas i stället för att tillverkas i hushållen. Kuusanniemi nämner även klockbyten under marknader och kyrkobesök och konstaterar att dessa var viktiga tillfällen för personer med låg inkomst, såsom drängar, att komma över en önskad klocka.³⁹

Fram till början av 1900-talet var självförsörjning ändå normen. För den som inte hade råd eller ville betala med pengar, var byteshandel en bra metod att komma över varor i en tid då det var ont om kontanter.⁴⁰ Lars Levander har noterat att så gott som all handel under marknader i äldre tider var byteshandel och att affärerna sköttes utan att pengar var inblandade.⁴¹ Bjarne Stoklund beskriver i *Tingenes kulturhistorie* hur bönder i Danmark på 1800-talet bytte klockor och pipor med varandra på marknader och vid andra sammankomster.⁴² Byteshandel förekom även i lanthandlarna på den finländska landsbygden och på marknader, och rörliga handelsmän tog lump, svinborst, bär, metall och pälsar i byte för sina varor.⁴³

s. 43–65; Lars Levander, *Landsväg, krog och marknad* (Stockholm 1935), s. 140–144.

38. Frank Trentmann, *Empire of Things. How We Became a World of Consumers, from the Fifteenth Century to the Twenty-first* (London 2016), s. 203.

39. Kuusanmäki, 'Kulutustavarain leviäminen maalaisväestön keskuuteen', s. 100–101, 116.

40. Renata Ago, 'Using things as money. An example from late Renaissance Rome', Laurence Fontaine (ed.), *Alternative Exchanges. Second-Hand Circulations from the Sixteenth Century to the Present* (New York & Oxford 2008), s. 43–60.

41. Levander, *Landsväg, krog och marknad*, s. 161–162.

42. Stoklund, *Tingenes kulturhistorie*, s. 226.

43. Wassholm & Sundelin, 'Det hänger på ett hår', s. 246–247; Stark, *The Limits of Patriarchy*; Evelyn Welch, 'Sites of consumption in early modern Europe', Frank Trentmann (ed.), *The Oxford Handbook of the History of Consumption* (Oxford 2012), s. 244–247; Maiju Keynäs, *Vienan- ja aunuksenkarjalaisten Suomessa harjoittama laukkukauppa maakaupan vapauttamisesta laittoman kulkukauppa-asetuksen antamiseen saakka*

Tidningsartiklar och minnesmaterial

För att studera klockbyten och dess praktiker har jag främst använt mig av två olika typer av material. För det första har jag studerat digitaliserade dagstidningar i Nationalbibliotekets samlingar. Genom att göra sökningar i Nationalbibliotekets historiska tidningsbibliotek på ord som relaterar till byteshandeln med fickur på svenska och finska, har jag hittat en mängd notiser, kåserier, rapporter från kommunalstämmor och berättelser om aktuella brott som alla berör klockbyten.⁴⁴ Omnämningarna av klockbyten i tidningsmaterialet är således väldigt olika till sin karaktär och skribenten närmar sig ämnet med allt från en saklig till en humoristisk ton. Ur källkritiskt hänseende är det viktigt att komma ihåg att innehållet i tidningarna påverkats av redaktörernas urval och editeringar. I det tidningsmaterial som jag studerat behandlas byteshandeln med klockor främst ur ett uppifrån- och ett utanförperspektiv. Detta gör att det blir svårt att få tag på klockbyternas egna erfarenheter och till exempel deras motiv till att delta i byteshandeln utgående från detta material. Tidningarna hade dock en viktig roll i slutet av 1800-talet som opinionsbildare eftersom de formade allmänhetens uppfattning om olika samtida fenomen.⁴⁵ Förändringen i folks konsumtion märks till exempel även på den ökade mängden skrivelser i tidningarna där kritiska röster höjdes mot det överflöd och den onödiga konsumtion som man tyckte sig se i samhället, framför allt hos de lägre klasserna.⁴⁶

Som ett komplement till tidningsmaterialet har jag använt mig av frågelistan med titeln ”Kyrkfärderna och livet på kyrkbacken” (fi. Kirkko-

---

(1859–1900), opublicerad licentiatavhandling (Helsingfors universitet 1981), s. 214; Antti Häkkinen, ’Kiertäminen, kulkeminen ja muukalaisuuden kohtaaminen 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun maalaisyhteisössä’, Antti Häkkinen, Panu Pulma & Miika Tervo (toim.), *Vieraat kulkijat, tutut talot. Näkökulmia etnisyyden ja köyhyyden historiaan Suomessa*, Historiallinen arkisto 120 (Helsinki 2005), s. 249; Aulis J. Alanen, *Suomen maakaupan historia* (Jyväskylä 1957), s. 198, 332.

44. Nationalbibliotekets digitala samlingar: digi.kansalliskirjasto.fi. Jag har gjort sökningar på ord som i sin tur kombinerar olika ord som relaterar till byteshandel med fickur. På svenska har jag utgått från ord som: ”klockbyte”, ”klockskoj”, ”fickur”, ”byteshandel”, ”kyrkbacken”; på finska från ord som ”kellokauppa”, ”kellojen vaihtoa”, ”taskukelloja”, ”vaihtokauppa”, ”kirkonmäellä”.
45. Mikkola & Stark, ’Himotut ja halveksitut kulutustarvikkeet’, s. 5.
46. Lauri Kuusanmäki, ’Kulutustavarain leviäminen maalaisväestön keskuuteen’, Gunnar Suolahti et al., *Suomen kulttuurihistoria IV. Industrialismin ja kansallisen nousun aika* (Jyväskylä 1936), s. 101.

matka ja elämää kirkkomäellä) som skickades ut av etnologiska institutionen vid Åbo Akademi år 1964. Frågorna skapades av professor Helmer Tegengren och är uppdelade på fem olika ämnesområden: vägen till och från kyrkan, kyrkturer, kläder och matsäck, livet på kyrkbacken samt kyrkkvarter. Sammanlagt inkom 272 svar. Av dessa var 20 procent skrivna av kvinnor, medan den överväldigande majoriteten, det vill säga 80 procent, var skrivna av män. Vid en källkritisk granskning är denna fördelning viktig att ha i minnet. Klockbyten, en aktivitet som främst män sysslade med, lyfts nämligen fram i flera av minnesberättelserna. I flera av svaren betonas fickur och byteshandeln med dem i samband med beskrivningar av livet på kyrkbacken, men eftersom respondenterna vanligen skrivit ner sina svar som en sammanhängande berättelse, är det svårt att identifiera en koppling mellan svaret och en enskild fråga. Det är även tydligt att en del av svaren på frågelistan inte är respondentens egna upplevelser, utan baserar sig på intervjuer gjorda med andra. Generellt sett kan svar på en frågelistan vara nedtecknade en lång tid efter de händelser eller fenomen som de beskriver, vilket gör att förenklingar av händelseförlopp och nostalgiska berättelser förekommer.⁴⁷ Detta märks även i svaren på frågelistan om kyrkbacken vilket leder till att klockbytets roll som en viktig del av sammankomsterna på kyrkbacken kan vara överbetonad i minnesmaterialet. Trots denna invändning är svar på frågelistor användbara när man vill studera allmänna uppfattningar om livet förr i tiden. De som har besvarat frågorna har bearbetat sina minnen och skapat en bild av det som hände för länge sedan. För många respondenter kan det ha varit en hederssak att berätta så sanningsenligt som möjligt om sina upplevelser, medan forskaren kan försöka sätta sig in i kontexten och på så sätt lättare kunna närma sig minnesmaterialet ur den svarandes perspektiv.⁴⁸ Valet av källor motiveras även av att byteshandeln till sin

47. Pirjo Korkiakangas et al., 'Kirjoittamalla kerrottua', Pirjo Korkiakangas et al. (toim.), *Kirjoittamalla kerrotut. Kansantieteelliset kyselyt tiedon lähteinä* (Helsinki 2016), s. 20–21; Charlotte Hagström & Lena Marander-Eklund, 'Att arbeta med frågelistor. En introduktion', Charlotte Hagström & Lena Marander-Eklund (red.), *Frågelistan som källa och metod* (Lund 2005), s. 16–21; Agneta Lilja, 'Svara nu snällt på den lista jag nu sänder. Om frågelistan som etnologisk arbetsmetod', *Nätverket. Etnologisk tidskrift* 20:2016, s. 22.

48. Outi Fingerroos, 'Muisti, kertomus ja oral-history liike', Pertti Grönholm & Anna Sivula (toim.), *Medeista pronssisoturiin. Kuka tekee menneestä historiaa?*, *Historia mirabilis* 10 (Turku 2010), s. 70; Korkiakangas et al., 'Kirjoittamalla kerrottua' s. 20, 24.

karaktär var så informell och oorganiserad att den, i likhet med annan småhandel, lämnat få spår i arkiven.⁴⁹ Även om källorna medför vissa begränsningar, är det ett faktum att det finns få spår av klockbyten och de spår som finns bör därmed användas.

Tidsmässigt avgränsar sig denna uppsats till senare delen av 1800-talet och början av 1900-talet. Avgränsningen i tid motiveras av att svaren på frågelistorna främst beskriver händelser i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Även i tidningsmaterialet beskrivs klockbytet i början av 1900-talet alltmera som ett fenomen som hörde till en förfluten tid.⁵⁰ En orsak till detta kan ha varit att det under 1900-talets början blev allt vanligare med armbandsur i stället för fickur.⁵¹ Ur ett konsumtionshistoriskt perspektiv var tidsperioden viktig med tanke på den växande konsumtionen med en ständigt ökande tillgång till nya konsumtionsvaror, förbättrade distributionsnätverk, annonser, lägre priser, växande drömmar och önskemål.⁵²

Om klockbytets praktiker

Hva' har tu fyr in klocko? – säger den ena och drager kamratens klocka ur fickan. – Ja' har tukon kläcko, så makan ha du aldär siitt i tiin dagar. Hon ä så bra ti gaa, så e finns int nain umakar på heila jäulin som får in ti sted. Ja' tråssar om i hejla säuknin finns makan ti kläcko. – Hå, hå! Si du jär ä on! – svarar den andra och drager med mycket styf min sin klocka ur fickan.⁵³

Dialogen ovan publicerades i *Vasabladet* i maj 1908 som en del av en beskrivning av den österbottniska allmogeungdomens danstillställningar under äldre tider. Enligt artikeln var klockbyten något som oundvikligen hörde till danser och andra sammankomster, ”den stourpojck som aldrig bytt klocka med någon var ej mycket värd”, konstaterar skribenten.⁵⁴

49. Johanna Wassholm & Anna Sundelin, 'Småskalig handel på glidande skalor. Försörjning och konsumtion i Finland, 1800–1940', HTF 2018:2, s. 198.

50. Se till exempel *Suometar* 6.9.1905 och *Vasabladet* 14.5.1908, s. 3.

51. William Karlsson, 'Ur och Urmakare', *Kulturen. En årsbok för medlemmarna av kulturhistoriska föreningen för södra Sverige 1954* (Lund 1955), s. 55–184.

52. Trentmann, *Empire of Things*, s. 203.

53. *Vasabladet* 14.5.1908, s. 3.

54. *Ibid.*

I allmänhet hade den som inte hade råd att köpa sig ett gott fickur hos urmakaren eller en annan återförsäljare flera möjligheter. En stadsbo kunde till exempel klara sig utan en egen klocka och i stället dra slutsatser om tiden genom att följa med sin omgivning. Som tidsmarkör fungerade då kyrkklockorna som kallade till gudstjänst på bestämda tider eller det faktum att torghandel endast var tillåten mellan givna klockslag. Dessa och liknande händelser gav en rytm åt dagen och gjorde det möjligt att avgöra på ett ungefär vilken tidpunkt på dygnet det var.⁵⁵ Behovet av att känna till klockan mera exakt än så växte sig dock allt starkare under hela 1800-talet. I den tidigare forskningen har industrialiseringen, urbaniseringen och framför allt järnvägarna med sina tidtabeller lyfts fram som drivande faktorer i denna utveckling.⁵⁶ Ett tecken på tidmätningens växande betydelse är det sätt på vilket urverk i offentliga byggnader såsom rådhus, skolor och fabrikstorn blev allt vanligare under 1800-talet och början av 1900-talet. Som exempel kan nämnas Strengbergs fabrik i Jakobstad som fick sin klocka i samband med nybygget år 1910.⁵⁷ *Nuori Voima* konstaterar i början av 1900-talet att fickur då blivit så vanliga, ja rent av nödvändiga, så att de, vid sidan av näsduken, återfanns i så gott som var mans ficka.⁵⁸

I det minnesmaterial som jag har studerat beskrivs klockbytet som en specifikt manlig aktivitet. I respondenternas svar understryks till exempel att det var medan männen umgicks med varandra i egna grupper som de passade på att visa upp, jämföra, skryta över och byta klockor.⁵⁹ Klockbytande män har även avbildats i konsten. Den finländske konstnären Arvid Liljelunds målning *Klockbyte* (1880) föreställer två välklädda unga män som är mitt uppe i att visa upp och jämföra sina fickur. Konsthistorikern Marianne Koskimies-Envall

55. Nigel Thrift & Paul Glennie, 'The spaces of clock times', Patrick Joyce (ed.), *The Social in Question. New Bearings in History and the Social Sciences* (London 2002), s. 165.

56. Wolfgang Schivelbusch, *The Railway Journey. The Industrialization of Time and Space in the Nineteenth Century* (Berkeley 2014); E. P. Thomson, 'Time, work-discipline, and industrial capitalism', *Past & Present* 38 (1967), s. 56–97; Trond Berg Jensen, *Tidens historia* (Stockholm 1999), s. 206–207.

57. En av de i Finland mest kända offentliga klockorna, den utanför Stockmanns varuhus i Helsingfors, kom dock till först år 1965.

58. *Nuori Voima* 1.1.1910, no. 2, s. 11.

59. Frågelista 14, 'Kyrkfärderna och livet på kyrkbacken/Kirkkomatkat ja elämää kirkonmäellä', Kulturvetenskapliga arkivet Cultura vid Åbo Akademi (KIVÅ), KIVÅ FM 2572:12; FM 2550:3.

Byteshandeln med fickur har även avbildats inom konsten. Här ses två unga män jämföra fickur med varandra. Arvid Liljelund, Klockbyte, 1880, Wikimedia Commons (hämtad 1.9.2020).

har föreslagit att målningen föreställer ett klockbyte inför en fest av något slag, kanske ett bröllop.⁶⁰ På Liljelunds målning är platsen för byteshandeln en stuga, medan de källor jag studerat vittnar om att klockbyten kunde ske på flera olika platser: i gathörn och på torget under marknader, ombord på tåg under resor, på landsvägen, i sockenstugor, på kyrkbacken och till och med inne i kyrkan under pågående gudstjänst.⁶¹ Utgående från minnesberättelserna kan man dra slutsatsen att handeln med klockor vanligen skedde på informella

60. Marianne Koskimies-Envall, *Vaurastuva kansakunta kuvina, 1869–1899* (Helsinki 1998), s. 139.

61. *Säkijärven Sanomat* 16.9.1905, s.3; *Uusmaalainen* 8.9.1911, s. 3; *Keski-Suomen Sanomat* 13.4.1912, s.4; *Kotka Nyheter* 25.2.1913, s.3, *Ilkka* 12.1.1915, s. 4; *Vasabladet* 11.5.1915, s. 2.

handelsplatser och under fria, organiserade former. De män som deltog i byteshandeln skapade en informell handelsplats genom att ta ett rum eller ett område i besittning för sin verksamhet. Gemensamt för dessa platser var att de var offentliga utrymmen där en eller flera män stötte ihop med varandra. Ibland var klockbyttarna bekanta med varandra sedan tidigare, men byteshandeln med fickur kunde även ske mellan personer som inte kände varandra sedan tidigare.

Exempel på klockbyten mellan parter som tidigare inte var bekanta med varandra framkommer i tidningarnas rapporter om brott begångna i samband med byteshandeln. I den samtida tidningspressen omnämns klockbyten ofta som ett marknadsnöje, vanligen med inslag av luren-drejeri och ohederlighet. År 1895 rapporterade *Hufvudstadsbladet* om en man som gått med på att byta sitt silverur mot något han trodde var ett tio gånger så dyrt fint guldur på en restaurang i Helsingfors. En närmare granskning visade dock att mannen blivit lurad och att gulduret i själva verket var ett amerikanskt fickur tillverkat i mässing.⁶² Ett annat liknande exempel finns i *Kotka Nyheter* 1913. Tidningen innehåller en notis om en man som blivit av med sin klocka under de travtävlingar som ordnats i staden. Händelsen hade fått sin början då en sedan tidigare obekant man kommit fram och försökt få till stånd ett klockbyte. Parterna kunde dock inte enas om ett byte och lade därför undan sina klockor igen. En stund senare märkte mannen dock att hans klocka var försvunnen och polis tillkallades.⁶³ Enligt *Wasa Posten* var det främst folk från landsbygden som lockades till att göra dåliga affärer av det här slaget, eftersom de var ”mera godtrogna och mindre knipsluga” än de män som bytte klockor i städerna.⁶⁴ I *Björneborgs Tidning* beskrivs till exempel hur en bondpojke på en marknad i Vasa år 1895 bytte till sig en klocka som vid närmare granskning visade sig endast bestå av boetterna, det vill säga maskineriet saknades. Trots sina ilska protester måste pojken finna sig i sitt val.⁶⁵ Även från marknaden i Rovaniemi rapporterades om snikna klockbyttare som försökte lura i sina kunder att de hade råkat i ekonomisk knipa och därför var tvungna

62. *Hufvudstadsbladet* 24.10.1895, s. 2.

63. *Kotka Nyheter* 25.2.1913, s. 3. Se även *Borgåbladet* 10.11.1908, s. 3; *Wasa Posten* 31.1.1899, s.2; *Suur-Savo* 4.11.1910, s. 2.

64. *Wasa Posten* 31.1.1899, s. 2. Om klockbyte, se även *Åbo Underrättelser* 24.1.1863, s.3; 19.9.1888, s.2; 16.1.1891, s. 3; 17.1.1901, s.2; *Mikkelin Sanomat* 7.9.1899, s. 3.

65. *Björneborgs Tidning* 1.2.1895, s.2.

att sälja sina sällsynta ur från Amerika. Uren såldes till ett tredubbelt pris, samtidigt som de ohederliga försäljarna i själva verket hade fickorna fulla av dem.⁶⁶

De livliga diskussionerna där motparterna försökte övertyga varandra om den egna klockans förträfflighet drog till sig uppmärksamhet och en stor mängd intresserade åskådare. En missnöjd marknadsbesökare rapporterade i *Västra Finland* från marknaden i Åbo på följande sätt: ”Det är min sann [sic] inget nöje. Man kommer in i en sådan där stor hop, hvars medelpunkt utgöres af några klockbytare. Man tränges af och an, har allt som oftast andras fötter på sina tår och deras armbågar än här än där.”⁶⁷ Även österbottniska tidningar rapporterade om trängsel på marknaden, framför allt kring de män som bytte klockor: ”Med ett intresse och ett tålmod, som icke synas swika, står dagen i ända en tät klunga af dels landsbor, dels medlemmar af de ledighetskommitteer, som alltid pläga finnas i torghörnen, och försöka lura hwarandra så godt de kunna”, skrev tidningen *Wasa Posten* i slutet av 1800-talet.⁶⁸

Jan de Vries har konstaterat att den ökade konsumtionen under 1700-talet och början av 1800-talet handlade om förändrade preferenser hos konsumenterna.⁶⁹ Ett kännetecken på den industriella utvecklingen under 1700- och 1800-talen var inte enbart att mängden varor på marknaden blev allt fler, utan också att utbudet av olika konsumtionsvaror blev alltmera varierande till färg, form, material och kvalitet. I likhet med andra mindre föremål av metall, tillverkades fickur i en mängd olika kvaliteter, av olika material, med olika grad av utsmyckning och till olika pris. Detta innebar i sin tur att den som ville köpa något ställdes inför fler val än tidigare. Priset, utförandet, användarvänligheten och tillgängligheten var alla viktiga kriterier att beakta vid valet av en vara. Orvar Löfgren har kallat konsumtion för en färdighet och en kompetens.⁷⁰ Det var vanligt att urmakare sträckte ut en hjälpande hand till kunderna och upplyste dem i sina tidnings-

---

66. *Kaiku* 16.2.1913, s. 4.

67. *Västra Finland* 21.9.1901, s.3.

68. *Wasa Posten* 31.1.1899, s. 2.

69. de Vries, *The Industrious Revolution. Consumer Behaviour and the Household Economy, 1650 to the Present*, s. 122.

70. Orvar Löfgren, 'Vad kan konsumtion vara?', Magdalena Petersson McIntyre, Barbro Johansson & Niklas Sörum (red.), *Konsumtionskultur. Inneborder och praktiker* (Göteborg & Stockholm 2019), s. 259–272.

annonser om fördelarna med det utbud av varor som de hade till salu. J. G. Julin i Åbo annonserade till exempel att han hade till salu det ”[s]törsta lager av guld- och silver-fickur, reseur, pendyler, regulatörer, väckare, brandvaktskontrollur samt alla slags finare och simplare väggur”. Dessutom sålde han urglas, olika tillbehör och urmakarverktyg samt bytte in gamla fickur och väggur.⁷¹ I *Tammerfors Nyheter* annonserade urmakare J. V. Lindroos om att han ”till kända, billiga, priser” hade ett stort lager av ”synnerligen smakfulla vägg-, bords-, och fickur” till salu.⁷² F. From i Karis sålde ”prima Scwetziska fickur” med vacker utstyrelse.⁷³ För den osäkra kunden kunde dessa beskrivningar vara avgörande i valet mellan att göra ett uppköp hos den ena urmakaren eller den andra.

I de berättelser om klockbyten som jag studerat, betonas kunskapens betydelse och byteshandeln som ett tillfälle att få testa sin egen och andras kännedom och färdigheter.⁷⁴ Sedan tidigare hade hästhandel på marknaderna setts som en prövning av kunskap och listighet, nu kunde de mindre bemedlade pröva sina kunskaper mot varandra genom att byta fickur.⁷⁵ För de ivriga klockbytarna innebar praktiken att de ständigt måste vara på sin vakt och åtminstone ge sken av att besitta den kunskap som krävdes för att genomföra ett gott klockbyte. I *Vasabladet* beskrivs granskningen av några fickur under ett klockbyte på följande sätt:

Nu öppnar man ömsesidigt boetterna på hvarandras klockor och underkastar dem en noggrann undersökning. Om man ej lyckas upptäcka något fel på den andras klocka, tillsluter man med stel likgiltighet boetterna och stoppar uren tillbaka i hvarandras fickor. Man aktar sig nog att uttala sin åsikt ifall granskningen utfallit väl.⁷⁶

I en del av beskrivningarna av klockbytet är det dock snarare sluppen eller den goda turen som avgör hur bytet utfaller. Ett exempel på denna form av byteshandel hittar vi i *Wasa Tidning* som år 1894 rapporterade att en man vandrat omkring på den senaste marknaden och ropat: ”Kasta wi klockor”. Mannen hade med sig två olika klockor, varav den ena var fin och lockande, medan den andra saknade maskineri och således

71. *Åbo Posten* 22.1.1881, s. 4.

72. *Tammerfors Nyheter* 12.12.1908, s. 1.

73. F. From Karis, priskurant No 1. 1910.

74. *Vasabladet* 14.5.1908, s. 3.

75. Heinonen, *Päijät-Häme* 4, s. 546.

76. *Vasabladet* 14.5.1908, s. 3.

endast bestod av boetten och glaset. Då mannen hittade någon som ville byta klocka med honom lämnade han ifrån sig den senare. När bedrägeriet avslöjades greps han av polisen och fick betala 30 mark i böter.⁷⁷ Enligt en notis i *Wasa-Posten* var det inte bara klockor utan även hästar, mössor, bälten och andra föremål som kunde bytas utan någon föregående grundlig granskning. Då bytet skedde på detta sätt kunde den som efter närmare granskning visat sig ha haft en sämre vara ge någon form av mellangåva för att båda parterna skulle bli nöjda. Denna gåva kunde till exempel vara en kannan öl.⁷⁸

Svordomar, alkoholkonsumtion och allmän oreda är alla vanliga inslag i de samtida beskrivningarna av klockbyten. Därifrån var steget inte långt till kortspel och spel om pengar. Flera tidningar innehåller beskrivningar av kortspel och andra spel om pengar på en specifik och kanske något förvånande plats, kyrkbacken. *Mikkelin Sanomat* noterar att kyrkbacken i Kangasniemi i Savolax och dess närhet inte var mycket bättre än en marknadsplats eftersom där förekom både klockbyte, kortspel, dryckenskap och slagsmål under pågående gudstjänst.⁷⁹ Från Bräkylä i Norra Karelen kom rapporter om att många män kom till kyrkan om söndagarna, men att de inte deltog i gudstjänsten utan i stället ägnade tiden åt att spela kort och slösa pengar utanför kyrkan.⁸⁰ Liknande rapporter finns också från andra håll i landet.⁸¹

”Hvad allt man kan uträtta i Kyrkan”

Vid sidan om marknaderna har kyrkan och platsen däromkring varit viktiga samlingsplatser på landsbygden sedan länge. Under den undersökta tidsperioden gav händelser såsom dop, vigslar, begravningar och kyrkobesök om söndagarna rytm åt landbygdsbefolkningens liv.⁸² Kyrkolagen föreskrev att församlingsmedlemmarna flitigt skulle delta i gudstjänsterna och bemöda sig om att komma i tid till gudstjänsten. Man skulle även akta på sitt uppförande och se till att inte störa de

77. *Wasa Tidning* 19.7.1894, s. 2.

78. *Wasa-Posten* 24.8.1910, s. 3.

79. *Mikkelin Sanomat* 1.9.1898, s. 3; *Wuipuri* 19.9.1909, s. 5; *Eteenpäin* 11.9.1909, s. 1.

80. *Savon Viikkolehti* 11.9.1891, s. 4.

81. *Mikkelin Sanomat* 28.7.1903, s. 1; *Louhi* 1.7.1891, s. 2; *Helsingfors-Posten* 21.4.1904, s. 3.

82. Reija Satokangas, ”Pienviljelijän elanto vuodenaikojen rytmissä”, Johan Strandberg et al. (toim.), *Suomalaisen arjen historia 3. Modernin Suomen synty* (Helsinki 2007), s. 125; Marie Ulväng, *Klädekonometri och klädkultur*, s. 64.

övriga kyrkobesökarna.⁸³ Utifrån svaren på frågelistan om livet på kyrkbacken är det dock klart att det inte enbart var möjligheten att delta i gudstjänsten som lockade. En respondent konstaterade att kyrkobesöken framför allt var viktiga höjdpunkter i vardagen, tillfällen att få höra nyheter och umgås. Kyrkans budskap hamnade därför ofta i skymundan.⁸⁴

Under det sena 1800-talet var kyrkbacken i högsta grad en social plats. Flera av respondenterna som besvarat frågelistan berättar att de såg fram emot en färd till kyrkan. Det var en rolig händelse och de ville gärna starta i god tid för att hinna uträtta olika ärenden på vägen.⁸⁵ Till dessa ärenden hörde i högsta grad konsumtion av olika slag. I de samtida tidningarna skrev flera kommentatorer om den utbredda sabbatshandeln som var ett resultat av att många kyrkobesökare passade på att vika in i lanthandeln både på vägen till och från kyrkan.⁸⁶ På kyrkbacken samlades män, kvinnor och barn och ungdomar vanligen var för sig i egna grupper. Flickor och pojkar kom för att umgås och se ut en potentiell fästman eller fästmö.⁸⁷ Kvinnorna hälsade på vänner och bekanta, umgicks med släktingar och delade ut inbjudningar till bröllop och andra fester. Männen stod ofta lite vid sidan av, rökte tobak och diskuterade aktuella händelser såsom skördar, fiskfångster och arbetet på gården.⁸⁸

Lars Levander har visat att handeln på kyrkbacken på flera håll i Norden med tiden utvecklade sig från små folksamlingar till verkliga marknader, även om området kring kyrkan inte var någon egentlig handelsplats.⁸⁹ Flera av respondenterna i mitt material vittnar om att olika former av småhandel och byteshandel förekom. Enligt deras berättelser bedrevs handel på kyrkbacken med en mängd olika varor om söndagarna, såväl före, under som efter gudstjänsterna. I flera av berättelserna lyfts handeln med fickur fram som en viktig aktivitet.⁹⁰ Till exempel konstaterar en respondent från Ylöjärvi i Satakunta att

83. Kyrkolag, andra kapitlet, paragraf 5 och fjärde kapitlet, paragraf 30.

84. KIVÅ FM 2476, se även FM 2561:7; FM 2481:1.

85. KIVÅ M 1162:3; M 2384; FM 2365:2; M 1172:4; FM 2533:2.

86. *Suomen Julkisia Sanomia* 20.6.1864, s. 3; *Aamulehti* 18.4.1889, s. 1.

87. *Tampereen Sanomat* 9.2.1894, s. 4; KIVÅ FM 2382:2; FM 2379; FM 2534:3; FM 2528:1; FM 2527:4; 2367:8, FM 2379:1. M 2377:5; M 2373; M 1176:2; M 1163:2; M 1162:2; M 1160.

88. KIVÅ FM 2537; FM 2542:2.

89. Levander, *Landsväg, krog, marknad*, s. 146.

90. KIVÅ FM 2486:2; FM 2503:2.

handeln med fickur var livlig och många av männen i trakten gjorde sina bästa klockaffärer vid kyrkan om söndagarna.⁹¹ Också på vägen till och från kyrkan och i sockenstugan, som vanligen var belägen i närheten av kyrkan, förekom klockbyten.⁹² I en del av svaren på frågelistan specificeras området för männens samvaro till kyrkstallen eller något annat område där hästarna stod bundna. I närheten av hästarna passade männen på att vid sidan om klockbytet dricka alkohol, röka och inspektera varandras hästar.⁹³ För att citera en respondent från Munsala i Österbotten: ”Stundom hände – och detta icke så sällan – att flera män samlades i ett stall och där drack flera supar och kom i så livliga samtal, att de inte alls kom sig för att gå in i kyrkan.”⁹⁴

Ett exempel på att klockbyten även förekom inne i kyrkan finns i kyrkorådets protokoll från Alavo socken i södra Österbotten år 1865, där tre unga män störde gudstjänsten en söndag genom att springa omkring i och utanför kyrkan och föra oväsen. Vid ett senare förhör framkom att orsaken till uppträdet var att männen blivit oense då de skulle byta fickur med varandra.⁹⁵ En informant från Lempäälä noterar att livet på kyrkbacken för det mesta var lugnt men att det hände att personer som hade olika åsikt i någon fråga högljutt började reda ut sina meningsskiljaktigheter och att detta lätt drog in andra i diskussionen, vilket skapade ännu mera oreda.⁹⁶ Liknande berättelser finns även från Kökar på Åland, Karjala i Åboland och Soini i Österbotten.⁹⁷ *Wiborgs Nyheter* rapporterade till och med om en olycka med dödlig utgång i Polvijärvi i samband med klockbyte en söndag utanför kyrkan.⁹⁸

Svaren på frågelistan om livet på kyrkbacken visar alltså att området framför och runt kyrkan ofta förvandlades till en kommersiell plats där den hugade kunde få tag på såväl varor som tjänster samt roa sig på olika sätt. Denna bild stärks av de samtida tidningarna. I ett brev från Tuusniemi i norra Savolax i tidningen *Pohjois-Savo* 1906 konstaterar skribenten att ”templet” höll på att förvandlas till ett handelshus. Detta

91. KIVÅ FM 2550:3 se även FM 2579:4.

92. *Suomi* 2.11.1889, s. 3; *Louhi* 1.7.1891, s. 2; *Wiborgs Nyheter* 16.9.1901, s. 3.

93. KIVÅ M 1193:1; M 2373:1; M 2393:1; M 2399:2; FM 2438:2; 2365.

94. KIVÅ M 1193:1.

95. Eero Kojonen, *Alavuden historia* (Alavus 1963), s. 408.

96. KIVÅ FM 2367:8.

97. KIVÅ FM 2393:2; FM 2389:6; M 1163.

98. *Wiborgs Nyheter* 16.9.1901, s. 3.

tog sig uttryck i att omgivningen runt kyrkan på upp till en kilometers avstånd nu var fylld av försäljare som försökte locka till sig kunder som ville köpa vetebröd, lemonad och tobak. Dessutom fick underhållning i form av akrobatiska uppträdanden och musik folk att hellre stanna utanför kyrkan än att delta i gudstjänsten.⁹⁹

Oreda och åtgärder

Byteshandeln med fickur och andra varor samt den övriga konsumtionen och handeln på kyrkbacken väckte en del uppmärksamhet i de samtida tidningarna. *Wasa Posten* återgav år 1904 en insändare från *Salmetar* i vilken avhandlades hur det gick till i kyrkan i Kärköla om söndagarna. En missnöjd kyrkobesökare hade fäst uppmärksamhet vid att en husbonde städslat en dräng mitt under pågående gudstjänst och det hade även hänt att klockbyten förekommit.¹⁰⁰ I P. Nordmanns skildring av livet på kyrkbacken under gudstjänsten i Ruovesi betonas att inte alla män var inblandade i klockbytet utan en specifik grupp: drängarna. Enligt Marianne Koskimies-Envall var klockbyte ett populärt tidsfördriv bland drängar och annat tjänstefolk under de lediga veckorna på hösten då städslomarknaderna ordnades.¹⁰¹ Under dessa marknader kunde bönderna komma i kontakt med och anställa pigor och drängar för det kommande året. På en del håll i landet var detta de enda marknaderna i området och eftersom de hölls på kyrkbacken om söndagarna drogs speciellt mycket folk till kyrkorna.¹⁰² En informant från Sulkava i Södra Savolax län konstaterar att även personer som inte i vanliga fall var flitiga kyrkobesökare lockades till kyrkbacken då det var städslomarknad. Det var dock ingen stor kyrkhelg, utan snarare en helg som kännetecknades av bråk, slagsmål och småhandel utanför kyrkan.¹⁰³ Även på annat håll uppfattades byteshandeln med fickur ofta som störande och på gränsen till vad som var olagligt eller opassande.¹⁰⁴

---

99. *Pohjois-Savo* 6.6.1906, s. 3.

100. *Wasa Posten* 24.4.1904, s. 3.

101. Marianne Koskimies-Envall, *Vaurastuva kansakunta kuvina*, s. 139.

102. Pertti Haapala, 'Kun kaikki alkoi liikkua', Kai Häggman & Ilkka Huhta (toim.), *Suomalaisen arjen historia 2. Modernin Suomen synty* (Helsinki 2007), s. 51; Toivo Vuorela, *Suomalainen kansankulttuuri*, s. 658–659; Sirén, *Pernå sockens historia I*, s. 189.

103. KIVÅ FM 2564:1.

104. Heinonen, *Päijät-Häme 4, Päijät-Hämeen markkinat ja toripäivät*, s. 198.

Klockbyten skedde ofta på platser där många människor kom samman. Bilden föreställer en höstmarknad i Jyväskylä. Fotograf: okänd, 1895–1906. Keski-Suomen Museo.

Beskrivningarna ovan visar att byteshandeln med fickur drog till sig en hel del uppmärksamhet, oberoende av plats eller tidpunkt. Den kritik som framfördes mot byteshandeln kan, utifrån de här undersökta källorna, delas upp i två olika linjer. Den första kopplar ihop konsumtionen av fickur med konsumtion på ett mera allmänt plan, medan den andra mera riktar in sig på de praktiker som omgav byteshandeln med fickur och annan småhandel. I de tidningsinsändare som behandlade klockbyten underströks ofta den oreda som bytena gav upphov till. I *Keski-Suomen Sanomat* jämfördes till exempel klockbyte på marknader med hästaffärer, och båda sågs av skribenten som ovärdiga aktiviteter.¹⁰⁵

Kati Mikkola har noterat att en stor del av kritiken mot de nya konsumtionsvarorna under 1800-talet och början av 1900-talet foku-

¹⁰⁵ *Keski-Suomen Sanomat* 13.4.1912, s. 4.

serade på att varorna sågs som onödiga, inte minst bland strikt troende.¹⁰⁶ Byteshandeln på kyrkbacken sågs som problematisk eftersom den skedde under en gudstjänst då man förväntades uppföra sig lugnt och värdigt. I *Suomi* klagade en skribent från S:t Michel på att det var dåligt att drängpojarna bytte klockor året runt och förlorade hela sin lön på det sättet. Framför allt vände han sig mot det sätt på vilket dessa unga män utgav sig för att vara på väg till gudstjänsten, men i stället stannade i sockenstugan och där bedrev handel med klockor så länge som gudstjänsten varade.¹⁰⁷

Kritikerna liknade kyrkobesöken vid ett besök på en marknad, var för sig var båda bra, men nu hände det allt oftare att de blandades samman. För att råda bot på situationen började allt fler kommunalstämmor på flera håll i landet vidta olika åtgärder för att få bort den störande handeln på kyrkbacken. En vanlig metod verkar ha varit att bestämma om böter för den som bedrev småhandel utanför kyrkan medan gudstjänsten pågick.¹⁰⁸ Även svaren på frågelistan innehåller berättelser om åtgärder som vidtogs mot oredan under gudstjänsterna. I Uukuniemi i Karelen försökte man till exempel stänga in männen på deras läktare för att hindra dem från att smita ut obemärkta. Detta fick dock till följd att ingen ville gå upp på läktaren.¹⁰⁹ Det var inte heller ovanligt att prästen uttryckte sitt missnöje över oredan från predikstolen och misstänkte att männen samlats i en närliggande bod för att dricka öl i stället för att åhöra gudstjänsten. Det verkar även ha funnits variationer mellan hur hårt man höll på reglerna i olika delar av landet sett till hur stor församlingen var. En mindre församling var lättare att kontrollera och lockade inte heller till sig rörliga försäljare på samma sätt som en större.¹¹⁰ Även på torgen försökte man bringa ordning i leden. Ett exempel på detta kommer från Lahtis där myndigheterna såg det som nödvändigt att kräva in torgavgifter också av klockbytare för att på sått likställa dem med andra torgförsäljare. Försöket att reglera klock-

106. Kati Mikkola, 'Modernisaation vastavirrassa. Uutuuksien vastustuksien syitä ja keinoja modernisoituvassa Suomessa', *Modernisaatio ja kansan kokemus Suomessa 1860–1960* (Helsinki 2006), s. 176–177.

107. *Suomi* 2.11.1889, s. 3.

108. *Uusi Suometar* 8.10.1885, s. 3; *Työkansa* 28.8.1914, s. 2; *Uusimaa* 9.3.1897, s. 2; *Savonlinna* 2.8.1879, s. 2; *Folkvännen* 12.3.1879, s. 3; *Wiborgs Tidning*, 1.9.1881, s. 1; *Jyränkö* 27.8.1895, s. 2; *Uusi Suometar* 30.9.1903, s. 4; *Karjalatar* 26.11.1910, s. 2.

109. KIVÅ FM 2555:5.

110. KIVÅ FM 2370:4; 2371; 2413:1; 2427; 2363:13; 2556:5.

försäljningen på detta sätt verkar dock ha misslyckats.¹¹¹ Orsaken till detta framkommer inte, men en förklaring kan säkert sökas i klockbytets informella natur. I och med att handeln ofta uppstod i stunden och inte krävde några större arrangemang var den svår att kontrollera.

Klockbyten mellan nytta och nöje

I den här uppsatsen har jag studerat byteshandel med fickur i Finland under perioden 1870–1910. Syftet har varit att dels redogöra för hur byteshandeln med fickur gick till i praktiken, dels studera samtida uppfattningar om denna form av handel. Tidsmässigt har uppsatsen fokuserat på en period som förde med sig många förändringar på konsumtionens område. Som en följd av industrialiseringen blev fickur allt billigare och mera lättillgängliga för de allra flesta. För den som ändå inte hade råd med ett fickur eller som drömde om ett finare eller bättre ur, öppnade byteshandel upp ytterligare möjligheter.

De klockbyten jag undersökt skedde på flera olika platser, ofta vid sådana tillfällen där många människor kom samman. Även själva bytet av fickur, där uppvisandet och jämförandet av olika klockor var viktiga inslag, drog till sig en intresserad publik. På så sätt kom klockbytet och de tillhörande diskussionerna att bli ett nöje för många. I denna uppsats har jag framför allt fokuserat på klockbyten under marknader och på kyrkbacken om söndagarna. För landsbygdens befolkning innebar kyrkobesöken omväxling i vardagen och ett tillfälle att umgås med vänner och bekanta. De källor jag använt visar att för en del av kyrkfararna var själva gudstjänsten inte det viktigaste med dagen. På många håll i landet var området kring kyrkan en viktig plats för umgänge, och det minnesmaterial och de tidningar som jag studerat visar att samlingsarna på kyrkbacken på en del håll tog sig formen av småskaliga marknader. Dels skedde där en byteshandel kyrkobesökarna emellan, dels drog folksamlingarna utanför kyrkan till sig småhandlare av olika slag. På många håll i Finland såldes bland annat matvaror och olika bruksföremål utanför kyrkan om söndagarna. Även fickur fanns med bland dessa handelsvaror.

Ett fördelaktigt klockbyte byggde både på kunskap och på tur. Genom att undersöka motpartens fickur och med kännande min sälja in det egna fickurets fördelar kunde den hugade köparen göra en god affär.

---

111. Heinonen, *Päijät-Häme* 4, s. 198.

För att göra ett lyckat byte måste man dock veta vad som kännetecknade ett gott ur samt lyckas övertyga sin motpart om att gå med på bytet. I vissa fall, då de två bytessugna kastade sina fickur till varandra på en given signal, var det slumpen snarare än kunskapen som styrde om bytet skulle falla väl ut. Klockbytets praktiker, inslaget av kunskap, tur och förmågan att övertyga andra, gjorde att klockbytarna ofta drog till sig stora samlingar med nyfikna åskådare. Bytena gick ofta livligt till och fylla och svordomar var inte ovanliga. När dessa byten skedde ute på kyrkbacken, eller till och med inne i kyrkan under pågående gudstjänst, väckte de en hel del kritik, och flera försök att få slut på handeln utanför kyrkan och att garantera friden gjordes. Baserat på det material jag studerat verkar det dock snarare ha varit tidens gång, än förbud, som fick denna form av byteshandel att avstanna.

Denna uppsats synliggör en form av byteshandel som inte uppmärksammats i någon större utsträckning i tidigare forskning. Genom att analysera beskrivningar av de praktiker som omgav byteshandeln med fickur belyser uppsatsen hur denna form av småhandel kunde ha stor betydelse för de män som ville äga ett ur. Samtidigt visar uppsatsen på vikten av att inte enbart studera etablerade handelsplatser för att förstå de möjligheter till konsumtion och handel som stod till buds under det sena 1800-talet och början av 1900-talet. Då ett flertal män engagerade sig i klockbyte på kyrkbacken under pågående gudstjänst eller i ett gathörn under en marknad, tog de inblandade området i besittning och gjorde det till en handelsplats. För den som hade ont om pengar erbjöd möjligheten till byteshandel med fickur även helt eller delvis en försörjningskälla. Därutöver hade uren hade ett värde i sig, men även delarna i ett trasigt ur kunde inbringa viss inkomst.

Som källmaterial för denna uppsats har jag använt mig av tidningsmaterial och minnesberättelser. Analysen visar att klockbyten var föremål för en del diskussion i den samtida tidningspressen. De som var inblandade i kommersen beskrivs ofta i källmaterialet som dumdristiga, samtidigt som byteshandeln erbjöd ett tillfälle att få visa sina kunskaper som konsument då man inte lät sig luras vid ett byte. Överlag kan man säga att det allt bredare och mångsidigare utbudet av varor på marknaden under 1800-talet ställde den hugade konsumenten inför flera val. För den som gjorde ett gott byte, kunde handeln med fickur innebära en stunds förströelse, en möjlighet att få pröva sina kunskaper och i bästa fall ett bättre ur i fickan.